

ВИДАННЯ КАЛЕНДАРІВ ТА РОЗВИТОК ПРИРОДНИЧО-НАУКОВОГО КНИГОДРУКУВАННЯ В УКРАЇНІ У XVIII СТОЛІТТІ

Досліджуються особливості та етапи розвитку друкування календарів в Україні у XVIII ст., вивчається їхній зміст, поліграфічне оформлення, осередки створення та авторський склад. Основна увага приділяється виявленню та аналізу природничо-наукових відомостей у календарях, що були надруковані на території України, та визначенню їхньої ролі в популяризації знань.

Ключові слова: календарі, наука, історія, книгодрукування, XVIII ст., Україна.

V.Yu. Sokolov

EDITION OF CALENDARS AND DEVELOPMENT OF NATURAL-SCIENTIFIC BOOK PRINTING IN UKRAINE IN THE 18th CENTURY

The peculiarities of stages of development and printing calendars in Ukraine in the XVIII century. Examined their contents, printing, and creating centers of architectural composition. The focus is on detection and analysis of natural science information on calendars that were printed in Ukraine and determine their role in the promotion of knowledge.

Keywords: calendars, science, history, typography, XVIII century, Ukraine.

Становлення галузевого книгодрукування, яке спонукають до розвитку потреби повсякденного життя та прагнення до пізнання світу, відображає в специфічній формі ті зміни, що відбуваються у сферах матеріальної та духовної культури, залежно від динаміки процесів функціонування економіки, техніки, освіти, суспільно-політичних відносин. XVIII ст. для України, як і для більшості інших країн Європи, було тим періодом, коли в природничо-наукових працях учених знаходили місце як старі середньовічні уявлення, так і результати новітніх наукових досягнень, які вже не вписувалися в стару картину світу. З другої половини XVIII ст. світоглядний консерватизм у науці поступово втрачав свої позиції, що можна простежити, зокрема, за змістом видань та рукописів, що створювалися і розповсюджувалися в Україні. Нові наукові відкриття, які надходили, як правило, з передових країн Західної Європи, стимулювали власні пошуки та розвиток самих наук в Україні. Одним із головних шляхів поширення наукових знань були природничо-наукові книги. Природничо-наукові знання поширювалися не тільки засобами суто наукових творів, а й через інші видання. Одними з таких видань були календарі.

Метою запропонованої статті є аналіз і характеристика розвитку видання календарів в Україні у XVIII ст. та визначення їхнього місця в розвитку книгодрукування і поширенні природничо-наукових знань серед різних прошарків тогочасного суспільства. На сьогодні видання календарів в Україні у XVIII ст. ще не було об'єктом окремого комплексного дослідження. Відсутні праці як про друкування календарів в Україні даного періоду, так і про їхню роль у популяризації наукових знань. Відомості загального характеру щодо видання календарів в Польщі, до якої належала правобережна Україна у XVIII ст., трапляються в працях польських книгознавців І. Лелевеля, Г. Бандтке, В. Смоленського, Ф. Сярчинського та ін. Окремі аспекти друкування календарів даного періоду в Україні розглядалися в публікаціях

Я. Запаско, П. Пекарського, С. Петрова, Н. Собко. Аналіз відомостей з астрономії в календарях XVII-XVIII ст. було здійснено в працях польських дослідників історії науки, зокрема Т. Пжиговського, Д. Пжиборовського, І. Добжицького, Е. Войчик.

Видання календарів в Україні почалося в XVII ст. Перші календарі ще повністю несли тягар середньовічних поглядів на небесні явища. Наприклад, у календарі Свічковича (Смялецького), що видавався майже щорічно в друкарні Шеліги у Львові в період 1625-1630 рр., майже в кожному виданні подавався астрологічний прогностик. Надалі видання календарів ставало, з комерційної точки зору, все більш вигідним, оскільки вони були досить популярними серед населення як в XVII, так і в XVIII ст., зокрема завдяки розвитку астрології. Часто їхнє друкування викликало багато суперечок і навіть виникнення судових справ між друкарями. Право на привілеї видання календарів було почесним, але видавців більше приваблювала, звісно, грошова сторона цієї справи. Незважаючи на монопольні права певної друкарні, інші друкарі неофіційно перевидавали не тільки календарі, а й значні за обсягом наукові видання. Незаконний передрук календаря краківської друкарні Ф. Цезарія був зроблений у друкарні М. Сльозки у Львові 1646 р. Це був календар Н. Зоравського латинською мовою «Щоденник або календар», який пропонував багато астрологічних відомостей. Календарі в цей час друкувалися як латинською, так і польською мовами, але надалі їх все частіше видавали польською мовою, оскільки вони були розраховані на широкі верстви населення Польщі, до складу якої входила (до 1773 р.) як західна Україна (Галичина), так і правобережна Україна (до 1793 р.).

Досить популярними наприкінці XVII – у першій половині XVIII ст. були календарі, складені професором Станіславом Невеським, який викладав у Замойській академії (місто поблизу Львова (нині – територія Польщі)) математику і фізику. Окрім викладацької діяльності, він керував ще й друкарнею академії, і з 1674 р. почав майже регулярно видавати календарі. Потім його справу зі складання календарів продовжив його онук Франтішек Невеський, який був професором, доктором філософії Замойської академії та викладав курси астрономії, математики та геометрії. Його календарі називалися спочатку «Римський і руський на рік...», а потім «Календар польський і руський на рік ...», які несистематично друкували польською мовою в 1710-1742 рр. спочатку в друкарні Трійці, а потім у друкарні Павла Гольчевського у Львові. В зазначених календарях були прогностики, вірші або «коляди від автора», описи «зібрання ярмарків» тощо. Наприклад, у «Римському і руському календарі на 1711 р.», який був виданий у друкарні Замойської академії і який нині зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ, крім звичайних «календарних» відомостей, було запропоновано ще й астрологічний прогностик [3]. За каталогом стародруків Я. Запаско та Я. Ісаєвича всього було видано 15 календарів Невеського, обсяг яких не перевищував 30 стор. [10, 112]. Відомості з природничих наук у цих календарях, як і в більшості інших календарів першої половини XVIII ст., трапляються лише в поодиноких випадках і мали характер невеликих повідомлень, наприклад, таких як у «Календарі польському і руському на рік 1738» Ф. Невеського, що був надрукований у П. Гольчевського 1738 р., де пропонувалися короткі відомості про метеорити [8, 361]. У першій половині XVIII ст. поодинокі видання календарів здійснювали також й інші друкарні Львова. Зокрема, кирилицею видавала календарі друкарня Львівського ставропігійського братства. В цих виданнях лише іноді подавали відомості з природничих, технічних чи медичних наук, які в той час були в певній синкретичній єдності. Наприклад, у «Календарі свят польських і руських на рік Господній 1747» Кжиштофа Гельвінга, що був надрукований 1747 р. в друкарні колегіуму єзуїтів, обсягом 20 стор., були, окрім астрологічних повідомлень, відомості з медицини, зокрема про «випробувані ліки [11, 79]».

В Україні розповсюджувалися не тільки календарі, що друкувалися на її території, а й багато іноземних видань, особливо тих видань календарів, що друкувалися в Кракові, Замостьє, Вільно, Варшаві. З другої половини XVIII ст. як у Росії, так і в Польщі розвивалася науково-популярна періодика та різні видання, що продовжувалися. Календарі поступово перетворювалися в довідково-розважальні видання. В цей час на правобережній Україні розповсюджувалися календарі видавця, історика та теолога-єзуїта Франтішека Папроцького

(1723-1790), родом із білоруської шляхти. З 1759 р. він видавав «Календар політичний» польською мовою в друкарні академії єзуїтів у Вільно, якою сам почав керувати з 1763 р. З 1764 р. вищезазначений календар виходить майже щорічно. В цьому календарі видавець подавав невеликі статті з історії, географії, астрономії, механіки, медицини, фізики, права та ін. Форма подачі змісту цих статей за жанром наближалася до науково-популярного викладу матеріалу [5, 285]. Календарі з аналогічною назвою видавалися також у середині XVIII ст. в друкарні Львівського колегіуму єзуїтів, які набували широкого розповсюдження в Україні, оскільки в них, окрім звичних «календарних» відомостей, як правило, була цікава інформація, що стосувалася, наприклад, розташування міст і сіл Галичини, наявності корисних копалин (зокрема, в «Календарі політичному» (1788) була стаття про джерела нафти Прикарпаття), особливостей господарювання, побуту тощо. Однак, «Календар політичний», що видавався друкарнею львівських єзуїтів, був дещо біднішим з точки зору пропонованої інформації, ніж аналогічний календар, що друкувався єзуїтами у Варшаві. Та видання Ф. Папроцького на правобережній Україні не були такими популярними, як календарі доктора права і філософії, професора астрономії та математики Замойської академії Станіслава Дунчевського (1701-1767), обсягом майже в 50 стор. Окрім календарів, С. Дунчевський видав у Замостьє шість своїх наукових праць: «Цікаве про комети» (1744), «Географія Польщі та Великого князівства Литовського» (1755-1769), «Уранометрія астрологічна, в якій є календар польський, руський, німецький, ... на 1731 рік ...» (1730-1731) «Пояснення проходження Венери через диск Сонця 6.V.1761 року» (з астрологічним прогностиком (1761)) та ін. Але славу і популярність йому принесли не наукові праці, а саме календарі, зокрема – «Календар польський і руський», що друкувався польською мовою протягом майже 50-ти років (навіть після смерті Дунчевського).

Перший календар С. Дунчевського був надрукований ще 1725 р. в Кракові. З 1728 р. його календарі видавали в Замості, а з 1736 р. періодично друкували у Львові. С. Дунчевський готував календарі на кожний рік. Як правило, в більшості календарів автор подавав статті з господарства, астрономії, географії та з інших галузей наук у науково-популярній формі або у вигляді порад. Іноді в статтях пропонувався опис історичного розвитку тих чи інших подій. У календарі, що був надрукований 1750 р., була стаття «Про рудники в Польщі», а у виданні 1755 р. – «Етнографічний опис Польщі» [7, 301]. У своїх мемуарах освічений і талановитий шляхтич Я.Д. Охотський наприкінці XVIII ст. писав, що в «дунчевських календарях» подавалися різні цікаві практичні поради з медицини, ветеринарії, господарства та ін. [15, 53]. У Львові календарі Дунчевського видавалися і перевидавалися в друкарні Павла Гольчевського обсягом 20-30 стор., з гарними гравюрами, а друк здійснювався двома фарбами: чорною і червоною. Всього у Львові було здійснено вісім видань його календарів, з яких перші два (1736 і 1737 рр.) – в друкарні Св. Трійці. Саме видання календарів прославило ім'я Дунчевського набагато більше, ніж його академічні заслуги. За кілька років до своєї смерті він навіть перестав займатися викладацькою діяльністю, оскільки календарі приносили Дунчевському набагато більший дохід і популярність.

У той час видання часто присвячували королівським та державним особам, магнатам, меценатам, церковним діячам для того, щоб забезпечити або фінансову підтримку, або, взагалі, дозвіл на друкування тієї чи тієї праці. Наприклад, на титулі календаря С. Дунчевського 1740 р., що був надрукований у П. Гольчевського, було розміщено присвяту М.К. Радзивілли та хронологію роду Радзивіллів, а також критичні зауваження щодо астрології. Проте, Павел Йозеф Гольчевський мав славу досить скандального видавця. До одержання привілею від короля 1736 р. на заснування друкарні у Львові, П. Гольчевський певний час керував роботою друкарні Святої Трійці, а потім був запрошений С. Дунчевським для керівництва друкарнею Замойської академії, під час якого, до речі, там загадково зникло 60 фунтів літер [6, 273]. Видавничу діяльність у Львові П. Гольчевський почав саме з видання календарів, що давало значний і швидкий прибуток. Однак, у зв'язку з «ускладненими» відносинами з Замойською академією, календарі С. Дунчевського він видавав до 1741 р. без згоди автора. Через це С. Дунчевський усіляко перешкоджав продажу видань Гольчевського. Незважаючи на привілеї, П. Гольчевський наражався на певні протидії з боку друкарні колегіуму Львівських єзуїтів,

яким не потрібна була зайва конкуренція. 1749 р. Гольчевський отримав листа від короля, де єзуїтам заборонялося створювати перешкоди у видавничій справі Гольчевського. Невдовзі через важкий характер Гольчевського, від нього пішли в друкарню варшавських єзуїтів п'ять друкарських працівників. Судова справа, що була порушена Гольчевським проти робітників, вирішилася не на його користь. Незважаючи на зайві витрати, Гольчевський отримував від видавничої діяльності значні доходи, серед яких значне місце займали кошти від видання календарів.

У той час друкування календарів було досить вигідним, тому що вони виходили, як правило, значним тиражем і швидко розкуповувалися. Протягом XVII-XVIII ст. календарі користувалися значним попитом серед населення. Крім календарів професора С. Дунчевського, друкарня П. Гольчевського видавала календарі, складені вищезгаданим професором математики Ф. Невеським, а також календарі професора Краківської академії, королівського секретаря, лікаря і математика Павла Міхаловського. Як правило, в цих календарях часто подавалися відомості з різних природничих наук, а також із медицини, ветеринарії, господарства. Всього у Львові з 1736 по 1751 рр. П. Гольчевський видав 53 видання, два з яких було природничо-наукової тематики [10, 112]. Досить успішним було видання 1745 р. першої частини «Нових Афін» Бенедикта Хмельовського. Це було першим у Польщі (і в Україні) виданням енциклопедії [4, 104]. Наступні частини видання цієї праці здійснювали львівські єзуїти. Гравюри до цього видання Гольчевського виконав Ян Філіпович. Окрім цього, Гольчевський багато друкував панегіриків, офіційних видань та ін. Також він мав у Львові власну книгарню [6, 273].

Видавала календарі також друкарня Почаївської лаври, що була створена 1731 р. До 1800 р. вона надрукувала понад 350 видань (217 із них – кирилицею), більша частина яких була релігійного змісту [10, 112; 12, 237]. Серед цих видань лише вісім – природничо-наукової тематики. Друкарня видавала праці українських авторів, що писали латинською або польською мовами, а також приймала замовлення від польських авторів. Наприклад, 1779 р. польською мовою було надруковано підручник із геометрії Т. Свежавського «Правила з геометрії, пристосовані... до практики», а 1782 р. також польською мовою – працю А. Крупинського «Відомості про розчини взагалі і особливо відносно Козинської мінеральної води...». Найбільша активність Почаївської друкарні була в 1772-1795 рр. Особливо користувалися попитом її господарські порадики, які подавали відомості з медицини, ветеринарії, ботаніки та ін. Серед календарів, що були видані цією друкарнею, слід назвати «Календар польський і руський...», Гімназія Левицького, що був надрукований 1775 р. обсягом 60 стор. у чверть аркуша. Цей календар цікавий тим, що подавав астрономічні таблиці аж до 2006 р., а також – засоби обчислювання фаз місяця та інші відомості з астрономії. Автор повідомляв читачів, що використовував таблиці та праці Коперніка й Альфонса [10, 32].

1755 р. у Львові Ян Шліхтин заснував друкарню, яка існувала до 1785 р. Після його смерті (1770 р.) видавничу справу продовжили його сини Лукаш і Казимир. До 1770 р. друкарня була малопотужною і друкувала, переважно, релігійні й офіційні видання. Пожвавлення видавничої діяльності настало в останнє десятиріччя існування друкарні під керівництвом Казимира Шліхтина. Зокрема, з 1781 р. щорічно друкувалися календарі польською мовою, які мали назву «Календар польський і руський...» та «Календар господарський...». Вони були невеликі за обсягом (10-15 стор.) і не подавали таких різноманітних відомостей із природничих наук, як календарі Дунчевського. Наприклад, у «Календарі польському і руському на рік 1782» (Львів, 1781) наприкінці є лише перелік ярмарків і таблиця сходу і заходу сонця. За дослідженнями польських книгознавців 1771 р. Лукаш Шліхтин надрукував «Календар» Фр. Лебмана польською мовою, який не зареєстрований у каталозі Я. Запаско і Я. Ісаєвича [4, 236]. Всього за каталогом Я. Запаско та Я. Ісаєвича друкарня Шліхтинів опублікувала 91 видання (за підрахунками польських дослідників – 69 видань), в тому числі три – природничо-наукової тематики: праця М. Секежинського «Загальний опис земель...» польською мовою, яка була надрукована в 1772-1774 рр. на власні кошти видавця (тобто, Лукаша Шліхтина) [4, 237]; праця Й. Сімона «Практична інформація про господарство...» (це видання в 600 стор. було

надруковане на кошти Я.-А. Позера 1775 р.) [1] та праця Змерка з Грובה латинською мовою «Щоб не було непохованих померлих...» (1781 р.), в якій обґрунтовувалася необхідність влаштування кладовищ за межами міста для підтримки відповідної санітарної безпеки. 1785 р. друкарня Шліхтина не витримала конкуренції друкарні Піллера і припинила своє існування. Згодом, можливо, її купив друкар Г.В. Віхман [6, 879].

Найбільш потужною друкарнею в останній третині XVIII ст. в Україні була друкарня Антонія Піллера та його спадкоємців. А. Піллер 1772 р., коли Галичина була приєднана до Австрії, переїхав із Відня у Львів для забезпечення офіційних видань німецькою мовою. Він став офіційним губернським і університетським друкарем. Невдовзі конкуренції зі сторони Піллера не витримали такі давні і потужні друкарні, як друкарні єзуїтів, францисканців і братства Святої Трійці. Відповідно в 1773, 1774 і 1786 рр. вони припинили свою діяльність. Продукція друкарні Піллерів була найрізноманітнішою. Крім офіційних видань, друкувалися підручники, наукові трактати, дисертації, календарі, періодичні видання, каталоги книгарень та ін. За 18 років діяльності Піллерів (до 1790 р.) було видано понад 110 видань [4, 178-183]. До XIX ст. Піллери надрукували більше 450 видань, з яких 50 – природничо-наукової тематики: підручники, дисертації, науково-популярні твори, періодичні та довідкові видання тощо [10, 112]. До речі, вони видавали французькою мовою першу газету в Україні, що називалася «Львівська газета». З 1795 р. друкувалося нове періодичне видання «Збірник цікавих творів для пізнання різних народів і країн, вилучених з газет та з інших періодичних видань» польською мовою. Це видання виходило щомісяця і мало науково-популярний характер, більшість матеріалу було перекладено з французької мови. 1795 р. було опубліковано шість номерів, об'єднаних в одному виданні, яке не мало ще аналогів у Польщі. Це було щедро прикрашене ілюстраціями видання, яке за змістом мало універсальний характер та подавало відомості з різних наук, у т. ч. і з природничих, і стало першим літературно-науковим щомісячником, надрукованим на території України [14, 9].

Календарі, що друкували Піллери, були різноманітними як за формою, так і за змістом пропонованого матеріалу, і мали відповідне функціональне і читачке призначення. Серед них були, наприклад, такі, як: «Новий календар...», «Новий календарик ...» (три видання обсягом 94 стор. кожний), «Новий львівський календар польський і руський» (27 видань і перевидань). На сторінках цих календарів подавалися найрізноманітніші відомості науково-популярного та довідково-рекомендаційного характеру. Порівняно з виданнями інших друкарень, у календарях Піллерів пропонувалося відносно багато матеріалу з природничих наук. Приміром, у «Новому календарі на рік 1775» обсягом в 150 стор. були відомості про нові винаходи, кругосвітні подорожі, про мінеральні води Німеччини, а також різні хронологічні таблиці. Цей календар був невеликого формату – в 24-у частину аркуша. Найбільш розповсюдженим у Львові та його околицях був «Новий львівський календар польський і руський» обсягом до 20 стор. у чверть аркуша, в якому час від часу укладачі пропонували короткі повідомлення про астрономічні та фізичні явища, відомості з географії, медицини та ін. З 1794 р. друкарня Піллерів видавала на кошти книготорговця М. Гролля «Календар міщанський» Ігнатія Красицького, в якому, як правило, подавалися відомості з хронології подій історії Польщі в послідовності днів року.

В останню третину XVIII ст. друкарнею, яка славилася видавництвом календарів, була також і друкарня Бердичівського монастиря Ордену «босих кармелітів». Кармеліти ще у 20-х рр. століття відбудували монастир, відкрили колеґіум і бібліотеку при ньому. 1760 р. вони заснували латино-польську друкарню. Поступово вона стала видавати від 5 до 10 друків на рік [4, 120]. Свої видання бердичівські кармеліти прикрашали гарними гравюрами Филиповича, Троцькевича, Раковецького. Окрім релігійних видань, друкарня кармелітів друкувала вірші, оповідання, господарські й медичні поради, підручники, календарі й ін. З 306 друків, що вийшли до 1800 р., лише 12 було природничо-наукової тематики. Друкарня Бердичівського монастиря Ордену «босих кармелітів» була однією з найактивніших із провінційних друкарень правобережної України другої половини XVIII ст. і мала значний культурно-освітній вплив на місцеве населення. 1765 р., коли Бердичів отримав від короля право на проведення ярмарків, книжкова торгівля в місті за своїм розмахом перебільшувала навіть книготоргівлю у Варшаві

[4, 120]. У книготорговельній діяльності Бердичева провідне місце займав Міхал Гроль. Видання Бердичівських кармелітів користувалися значним попитом, особливо широкої популярності набули господарські і медичні поради та календарі. Видання, здебільшого, друкувалися польською, латинською мовами та кирилицею. Після приєднання Бердичева до Росії 1793 р. друкарня почала видавати книги також російською мовою.

Календарі друкарня Бердичівського монастиря «босих кармелітів» видавала з 1764 р. і майже відразу вони набули широкої популярності як на правому, так і на лівому березі Дніпра. Наприкінці XVIII ст. ці календарі часто перекладали і перевидавали інші друкарні України. Приміром, гражданська друкарня «Приказа общественного призрения» при Харківському духовному училищі, яка була заснована 1793 р., видала 1797 р., а наступного року перевидала «Месяцеслов ...» обсягом 35 стор., який був перекладом з польської мови, зроблений А. Прокоповичем з бердичівського видання, «доповнений притому хронологією і багатьма цікавими і в гуртожитку потрібними примітками, з показанням сходу і заходу сонця». Бердичівські календарі друкувалися всупереч постановам Катерини II (1729-1796), за якими Петербурзька Академія наук мала монопольне право на видання календарів у Росії. Вони були різноманітними як за поліграфічним оформленням, так і за змістом та обсягом. Перший календар, виданий 1764 р., називався «Календар бердичівський на рік 1764». Потім календарі виходили під назвами «Календар політичний», «Календар для руських воєводств», «Календар астрономічно-астрологічний», «Календар господарський...», «Календар польський і руський», «Календар польський з додатком свят руських». Більшість із них виходила польською мовою обсягом від 10 до 100 стор., форматом від чверті до 24-ої частини аркуша. Всього в Бердичеві було надруковано більше 20 видань цих календарів.

Найбільший інтерес у населення викликав «Календар господарський...», який у період 1787-1797 рр. друкувався вісім разів. У ньому подавалися відомості «про обіг планет», схід і захід сонця та інші астрономічні явища. В «Календарі господарському на рік Господній 1795» (Бердичів, 1794) на другій сторінці подавалися відомості з астрономії, медицини та господарства [3]. «Календар господарський », що друкували кармеліти, виходив двома мовами: польською та російською, і наприкінці XVIII ст. мав тираж у кілька тисяч примірників. Як і в багатьох календарях того часу, повідомлення з астрономії, медицини, ветеринарії та господарства в бердичівських календарях мали рекомендаційно-практичний та довідковий характер. Як правило, більшість цих календарів обмежувалося поданням прогностиків. Вони не мали таких статей науково-популярного характеру, як «дунчевські календарі» або календарі друкарні Піллерів. Однак, бердичівські календарі були настільки популярними, що їх перекладали і перевидавали навіть у наступному столітті в Києві, Харкові та в інших містах України.

На лівобережній Україні, крім вищезгаданої гражданської друкарні в Харкові, що почала друкувати календарі наприкінці XVIII ст., календарі видавала Чернігівська друкарня та друкарня Києво-Печерської лаври. На лівобережній Україні більшу частину XVIII ст., крім згаданих вище друкарень, внаслідок царських указів і постанов Сенату 20-х рр., світську книгу майже ніхто не друкував. Тільки наприкінці століття, коли набуло розвитку гражданське книгодрукування, почали більш активніше видавати світську літературу, зокрема підручники та наукові праці.

Значний досвід у виданні календарів на Лівобережжі мала друкарня Києво-Печерської лаври. Темпи розвитку її книгодрукування почали зростати наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Більш різноманітною стала тематика видань, але новому підйому не довелося здійснитися. 1718 р. під час пожежі згоріла друкарня, бібліотека та інші приміщення. До цього лиха на початку 20-х рр. царський уряд заборонив Києво-Печерській лаврі друкування світських книжок, що значно погіршило тематичний репертуар її видань. Незважаючи на це, друкарня видавала, окрім старих церковних видань (до того ж, перевірених Синодом), деякі світські книги. Зокрема, в період 1730-1750 рр. вона видавала календарі за зразками своїх видань другого десятиліття XVIII ст. Більша частина календарів, що мали доповнення до основного змісту, подавали відомості з історії української церкви або держави. Однак, чимало

календарів містили повідомлення з астрономії або медицини, ветеринарії або господарства та ін. Ці відомості повною мірою ще несли тягар «релігійного навантаження» та пильної цензури церкви, яка уважно перевіряла весь матеріал, що виходив друком, і публікувала тільки те, що не заперечувало «Святому письму» та встановленим православним канонам. Тому відомості з природничих наук пропонувалися так, щоб не було протиріч з релігійними уявленнями того часу. До того ж, основна частина календарів Києво-Печерської лаври була надрукована в першій половині XVIII ст., коли позиції церкви були ще досить міцні. В другій половині XVIII ст. видання календарів друкарнею значно скоротилося, і відновилося лише наприкінці століття, коли видавати календарі почала громадянська друкарня Київської академії, заснована при друкарні Києво-Печерської лаври 1787 р. для потреб Академії в публікації підручників та наукових праць. Видання друкарні Київської академії публікувалися як російською, так й іноземними мовами. Друкарня одержала право на видання книжок за приватними замовленнями. Однак, у нових суспільно-історичних умовах ця друкарня при Києво-Печерській лаврі, як і сама Київська академія, вже не мала того просвітницького значення, яке мала друкарня Лаври на початку XVIII ст. [16, 95].

Більшість календарів Києво-Печерської лаври, як уже зазначалося, була надрукована в першій половині XVIII ст. Перший «Календарь или месяцеслов христіанский... на лето 1714» був надрукований 1713 р. обсягом 16 стор. Титул цього видання було прикрашено заставкою та рамкою. В цьому календарі, окрім різних матеріалів історичного змісту, були відомості «О затменіях сего году 1714», «О здравии и болезнях», «О кровопускании жилном и рожечном и як лекарство приймати» [2]. За зразком цього видання до середини XVIII ст. видавалися інші календарі друкарні Лаври під назвою «Календарь или месяцеслов...» або «Календарь на ... год». У більшості з цих календарів, як правило, були присутні відомості з політики, з історії, з астрології, медицини, господарства, та ін. В 1713-1755 рр. було надруковано понад 20 видань календарів. Часто вони прикрашалися гравюрами з зображенням Києво-Печерської лаври, символічних образів пори року та іншими художніми прикрасами. Деякі з цих календарів були надруковані під назвою «Мінологіон... сі есть месяцеслов». На основі результатів аналізу розвитку друкування календарів друкарнею Києво-Печерської лаври, можна виділити три періоди, які збігаються з певними етапами діяльності цієї друкарні.

Перший період – становлення та розвиток видання календарів до початку репресивних указів 20-х рр. XVIII ст. щодо видавничої діяльності Лаври. Цей період характеризується багатством поліграфічного виконання друків, пошуками нових шляхів книгодрукування, прагненням до різноманітного тематичного репертуару, відображенням у виданнях нових тенденцій у розвитку суспільного життя. Зокрема, в більшості календарів, як правило, є повідомлення з різних галузей знань та господарства.

Другий період видання календарів (та й, взагалі, книговидання Києво-Печерської лаври) – з 20-х рр. XVIII ст. до заснування в Лаврі громадянської друкарні Київської академії 1787 р. У цей період царським урядом було заборонено друкування світських книжок на лівобережній Україні, зокрема Києво-Печерською лаврою, окрім передруків церковних книг. Тобто, суттєвого розвитку книговидання за змістом та за формою не отримали. Видань, які відображали б нові тенденції чи досягнення науки, або зміни в господарському, соціально-культурному житті суспільства, майже не було. Таке становище поступово почало змінюватися з середини XVIII ст. Друкарня Києво-Печерської лаври іноді видавала світські книжки, незважаючи на заборону царського уряду. Календарі цього періоду, які несистематично видавалися друкарнею Лаври в другій половині XVIII ст., були, як правило, за змістом і за формою тотожними виданням 20-х рр. та іноді подавали відомості з природничих наук, зокрема з астрономії, такі, як, наприклад, в «Календаре, или месяцеслове на ... 1727, указующий течение луны в зодиаках с градусами, месячная рождения, полный месяц, четверти с прогностиками. Такожде затмения солнечная и прочая прогностики, с табели восхода и захода солнца приложением», що був надрукований 1726 р. [19, 112].

Третій період розвитку книгодрукування календарів Києво-Печерською лаврою починався з відміни цензури Синоду над виданнями Лаври і підпорядкування друкарні під управу

митрополії, а також із заснування при друкарні Лаври філії з гражданським шрифтом для потреб друкування необхідної для Київської академії навчальної та наукової літератури (1787). Видання календарів у цей період отримали нову форму і зміст. У створенні календарів почали брати участь учені-викладачі та студенти Академії. Перше видання календаря цього періоду було передруком із «Московского любопытного месяцеслова на 1776 год» з невеликими скороченнями та додатками. Наприклад, наприкінці подавали відомості про київських митрополитів. Інші видання були підготовлені вже у «стінах» Київської академії. З 1796 р. друкарня Київської академії почала щорічно видавати «Киевские месяцесловы», в підготовці яких брав участь видатний математик, учений-енциклопедист Іриней Фальковський (1762-1823), який з 1788 р. почав читати лекції з математики в класі «чистої математики» (де викладали стереометрію, тригонометрію, алгебру) в Академії. З 1795 р. Фальковський почав читати курс математики за власним підручником, рукопис якого він склав ще 1793 р. При створенні цього курсу І. Фальковський використав багато західноєвропейських джерел, зокрема такі праці, як: «Про армілярні сфери», «Елементи фізики», «Короткий огляд природничої історії» та ін. [9, 96]. Його курс «Сокращение смешанной математики» мав практичну спрямованість і складався з механіки, гідростатики, аерометрії, гідравліки, діоптрики, географії, хронології, тригонометрії, піротехніки, архітектури, гномоніки, астрономії (найбільш опрацьованої частини курсу). Пізніше І. Фальковський підготував свої лекції до друку окремим виданням, яке за змістом і формою викладу матеріалу наближалось до своєрідної математичної енциклопедії. Студенти залюбки слухали лекції І. Фальковського, тому його курс «змішаної математики» (тут вивчали військову і цивільну архітектуру, механіку, оптику, гідростатику, гідравліку, астрономію, математичну географію, хронологію, тригонометрію, діоптрику, перспективу та ін.) був збільшений від трьох до шести годин на тиждень [13, 132].

У Київській академії І. Фальковський відкрив фізико-математичний кабінет, в якому були земні й небесні глобуси, сфери М. Коперника, повітряний насос, електрична машина, телескоп, астролябія, барометр тощо. При Київському Михайлівському Золотоверхому монастиреві Фальковський відкрив невелику обсерваторію. І. Фальковський у своїх лекціях з астрономії викладав переваги кеплерівської теорії руху планет, описував видимий рух Сонця та залежні від нього явища, а також рух Місяця і пов'язані з ним затемнення; наводив відомості про комети та змінні зорі, розглядав питання, що стосувалися розмірів Землі та ін. Короткі відомості про свої спостереження І. Фальковський друкував у «Киевских месяцесловах». До нашого часу дійшла ціла низка рукописних праць І. Фальковського та книг, які він переписував. В одному з його рукописних збірників, де поряд з «Киевским месяцесловом» на 1799 і 1800 рр. та «Составлением корня солнечных движений на 1801 год» (обчислювання зроблені викладачами і студентами Київської академії, де під кожним місяцем підписані імена двох укладачів) є переписані «Таблицы астрономические парижские», «Таблицы логистических логарифмов», «Таблицы астрономические Делагировы, изданные в Париже 1735 г.», «Таблицы астрономические, напечатанные в Санкт-Петербурге 1791 г. при второй части навигационных исследований г. Безу» та ін. [9, 95].

Календарі, підготовлені під керівництвом І. Фальковського («Киевские месяцесловы»), були обсягом до 50 стор. з гарними віньєтками і кінцівками. Окрім основного змісту, вони подавали відомості з історії церкви, з історії держави княжої доби, з архітектури (про давні палаци), з астрономії, фізики та ін. [17, 34].

Незважаючи на розвиток світського книгодрукування в Україні та зростання темпів видання природничо-наукової книги (особливо з середини XVIII ст.), продовжувалося розповсюдження різноманітних рукописних збірників, в яких часто були присутні відомості з географії, астрономії, математики, фізики, хімії, рекомендаційні поради з медицини, ветеринарії, господарства та повідомлення про різні явища природи. Рукописні збірники створювали на основі виписок з різних західноєвропейських та російських видань. Наприклад, у рукописі, що називався «Малороссийский сборник» (1729 р.), були відомості з арифметики, астрономії, медицини, а наприкінці було переписано календар [18, 36]. Про місцеве походження цього збірника свідчить присвята календаря «ясновельможному пану П. Даниїлу Апостолу»

(оригінал календаря був надрукований у Пруссії). Переписувачем і перекладачем цього календаря (а також «Арифметики, або Циферного учения») був «філософії і математики учитель» Василь Корвін (Квасовський). У тексті математичні терміни подавалися латинською і староукраїнською мовами. В присвяті Квасовський висловлював думку про необхідність поширення математичних знань серед широких верств населення. Автор у присвяті радить гетьманові звертати увагу не тільки на військові успіхи, а й докладати зусиль для піднесення наукового і культурного рівня українського народу.

Отже, всього в XVIII ст. в Україні було опубліковано понад 100 видань календарів [10, 114]. Наприкінці XVIII ст. видання календарів набуло певної видової диференціації. З'явилися «політичні», «господарські», «християнські», «астрономічно-астрологічні», «міщанські», «польські та руські», «львівські» та інші календарі, на прикладі видання яких можна простежити загальні риси особливостей розвитку тих змін у книгодрукуванні, в книжковій справі, в світогляді та в соціально-культурному житті в цілому, що відбувалися в Україні протягом даного періоду. Наприкінці XVIII ст. досягнення науки все більше впливали на соціально-економічне життя суспільства, погляди на природні явища все більше наближалися до наукових. Поширення наукових знань стало невід'ємною частиною духовного життя суспільства.

Видання та розповсюдження природничо-наукових книг в Україні у XVIII ст. мали свої специфічні традиції й особливості, пов'язані з соціально-культурними умовами розвитку певних регіонів і осередків. Упродовж XVIII ст. в Україні природничо-наукове книгодрукування, так само як і наука, шукало нових форм відображення свого розвитку. Незважаючи на великий масив іноземних видань, що у великій кількості надходили з-за кордону і задовольняли (разом з рукописами) більшу частину наукових і читацьких потреб українського суспільства, розвивалося вітчизняне природничо-наукове книгодрукування. Крім традиційного напрямку розвитку природничо-наукового книгодрукування (видання трактатів, дисертацій, навчальних посібників тощо, які були розраховані в першу чергу на вчених, викладачів і студентів вищих навчальних закладів), розвивалися, так би мовити, малі форми видань, що відображали досягнення природничих наук та поширювали знання природничо-наукового змісту. Розвиток цих малих форм (тези, статті, повідомлення та ін.) був прискорений у середині XVIII ст. епохою Просвітництва, яка спонукала видавців відповідно до вимог часу популяризувати наукові знання і доводити їх до широких верств населення у формі не тільки навчальних чи наукових праць, а й у вигляді науково-популярних, довідкових, енциклопедичних видань тощо. Наприкінці XVIII ст. в Україні зародився такий вид природничо-наукової літератури, як науково-популярна періодика. Водночас у календарях усе частіше публікувалися відомості з природничих наук. Якщо в першій половині XVIII ст. у виданнях календарів повідомлення обмежувалися здебільшого колом питань з астрології, медицини, ветеринарії або господарства при певному домінуванні релігійних поглядів, то з середини XVIII ст. починали все більше публікувати відомостей з астрономії, географії, математики, фізики, хімії та ін. Виклад матеріалу мав науково-популярний характер. Календарі, тираж яких досягав іноді кількох тисяч примірників, розповсюджували не тільки у великих містах і книговидавничих центрах, а й по містечках і селах. Їх продавали не лише через книжкові крамниці, а й на ярмарках. Як правило, вони не були розраховані на тривале користування, тому в книжкових зібраннях та в бібліотеках вони залишалися рідко. Однак, перебуваючи постійно «на руках», їх часто переглядали, перечитували, з них робили певні виписки. Таким чином, календарі використовувались як активний засіб поширення наукових знань і збудження інтересу до науки, в першу чергу, серед освічених селян, козаків, міщан, нижчого духівництва. Звісно, календарі були в користуванні і серед високоосвічених верств населення: шляхти, викладачів, студентства, вищого духівництва, чиновників, учених та ін. Залишилися відомості про те, що календарі використовували професори математики та астрономії колегіумів, академій та університетів, зокрема Краківського та Львівського. Однак, повідомлення і статті в календарях, що подавали відомості з різних наук, не мали такого впливу

на ці прошарки населення, які мали можливість користуватися більш серйозним науковим матеріалом.

Видання календарів початку XVIII ст. мали традиційні форми подачі та змісту матеріалів, характерні для парадигми середньовічної науки – вони віддавали перевагу старим, більш релігійним, ніж науковим уявленням. Часто повідомлення в них обмежувалися астрологічними прогнозами, які продовжували друкувати майже до кінця століття, оскільки астрологія викликала певну зацікавленість читачів. Відомості з природничих наук були більш практичного, довідково-рекомендаційного направлення. Здебільшого вони стосувалися, звісно, астрономії. Відомості природничо-наукового змісту в календарях, які видавалися з середини XVIII ст., мають уже більш науково-популярний характер. Вони подавали поряд із корисними порадами природничо-науковий матеріал, іноді навіть у надмірно популярній формі, що іноді перекручувало зміст інформації. У виданнях календарів (так само як і в науці), відображення нового наукового матеріалу, зміни наукових поглядів починалося з астрономії. Та це й не дивно, тому що в календарях у специфічній формі відображали астрономічні явища. Звісно, календарі не несли першими нові відкриття, але значною мірою сприяли поширенню природничо-наукових знань і популяризації досягнень науки. Та схема побудови та наповнення календарів, що була створена у XVIII ст. (відомості з астрономії, фізики й інших наук, поради з медицини, господарства, побуту, відображення суспільно-політичного та духовного життя суспільства, прогнози погоди й астрологічні повідомлення), зберігалася і використовувалася до кінця XIX ст. [20]. І на сьогодні типовим для календаря є наявність таких розділів, як перелік свят (у т. ч. – церковних), відомості з астрономії (іноді – астрології), медичні, побутово-господарські поради, повідомлення про погоду, політичні, економічні, історичні події тощо.

Використані джерела

1. Відділ колекцій НБУ ім. В.І. Вернадського, шифр: колекція Машинського, №1623.
2. Відділ стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В.І. Вернадського, шифр: Гр. 3416, Гр. 5327.
3. Відділ стародруків та рідкісних видань НБУ ім. В.І. Вернадського, шифр: Р 2209.
4. Drukarze dawnej polski od XV do XVIII wieku. T.6: Malopolska – Ziemie Ruskie. – Wrocław – Kracow, 1959. – 260 s.
5. Historia nauki polskiej. T. 2. – Wrocław, 1970. – 480 s.
6. Słownik pracowników książki polskiej. – Warszawa, 1972.– 1043 s.
7. Wielka encyklopedia powszechna ilustrowana. – T. 17-18. – Warszawa, 1896. – 1022 s.
8. Zebrowski T. Bibliografija pismienictwa polskiego z dzialu matematyki i fizyki oraz ich zastosowan. – Krakow, 1873. – 489 s.
9. Булашев Г.О. Преосвященный Ириней Фальковский, епископ Чигиринський / Г.О. Булашев. – К., 1883. – 286 с.
10. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина друга (1765-1800) / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів : Вища школа, 1984. – 127 с.
11. Запаско Я. Пам'ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Книга друга. Частина перша (1701-1764) / Я. Запаско, Я. Ісаєвич. – Львів, Вища школа, 1984. – 117 с.
12. Запаско Я.П. Мистецтво книги на Україні в XVI-XVIII століть / Я.П. Запаско. – Львів : Вид-во Львів. ун-та, 1971. – 311с.
13. История механики в России. – К. : Наук. думка, 1987. – 390 с.
14. Кревецкий І. Початки преси на Україні 1776-1850 / І. Кревецкий. – Львів, 1927. – 67 с.
15. Охотский Я.Д. Рассказы о польской старине: Записки XVIII века Яна Дуклана Охотского с рукописей, после него оставшихся, переписанные и изданные И. Крашевским. Т. I / Я.Д. Охотский. – Спб. : Тип. П.П. Меркульева, 1874. – 336 с.
16. Пекарский П.П. Наука и литература в России при Петре Великом. Т. 2 / П.П. Пекарский. – Спб. : Тип. Общ. польза, 1862. – 578 с.
17. Собко Н. Русские и славянские календари и месяцесловы за 100 лет (1725-1825) / Н. Собко. – Берлин, 1880. – 92 с.
18. Швецов К.І. Математика на Україні в XIV-XVII століттях / К.І. Швецов. – К. : Рад. школа, 1968. – 75 с.
19. Петров С.О. Гражданське книгодрукування на Україні (XVIII – середина XIX ст.) / за ред. П.М.Попова // Книга і друкарство на Україні. – К. : Наук. думка, 1964. – С.108-127.
20. Wójcik E. Kalendarze astronomiczne i astrologiczne // <http://www.up.krakow.pl/konspekt/22/wojcik.html>
21. Smoleński W. Kalendarze w Polsce w XVIII w. // Biblioteka Warszawska. – 1889. – Т. 2.- S. 351-379